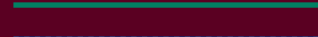

Living Cultures
United by the Unique
SETO

SETOMAA REISIJUHT

SETOMAA

REISIJUHT

E E S T I

riigipiir national border
 raudtee railway
 muu tee other road

Setomaa piir border of Setomaa
 kaitseala piir boundary of a protected area
 maanteed: kõvakattega, kruus main road: surfaced, gravel

Pihkva järv Lake Pskov

Tekst: Helen Külvik
Toimetaja: Epp Petrone
Konsultant: Ahto Raudoja
Kujundus: Evelin Urm, HurmArt
Küljendus: Maiken Austin
Trükk: Trükikoda Paar
IBSN: 978-9949-7215-3-5
© Seto Instituut, autor, 2019

EUROPEAN UNION

See trükkis väljendab autori vaateid. Programmi korraldusasutus ei ole vastutav selle eest, kuidas seda infot võidakse kasutada.

SISUKORD

Sissejuhatus	5	
Setomaa sümbolid	7	
Maa	9	
Rahvas	15	
Kultuur	19	
Huvitavaid fakte	27	
Seto Külavüü	35	
Ürituste kalender	81	
Kus süüa?	97	
Kus ööbida?	101	
Praktiline info	107	
Väike seto-estni sõnastik	109	

Setomaa on Eesti eksootiline piiriala. Ta on justkui nagu Eestimaa, aga samas täiesti teistmoodi. Setode hästi säilinud traditsioonid ja kultuuripärand, eelkõige aga seto leelo – setode eriline laulmisviis – teevad sellest maanurgast eheduse maiuspala.

See kauni loodusega – valgusküllaste männimetsade, kuldsete kukeseente ja sügavate ürgorgudega – maa üllatab oma põnevate paikade ja eriliste inimestega. Vürtsi lisavad piirkonna õigeusklik taust, seto keel ja piiriäärne asukoht.

Setomaa reisijuht annab lühikese ülevaate seto rahvast ja maast ning keskendub seejärel Setomaa turismimarsruudile, mis kannab nime Seto Külävüü. Kuna ajalooline Setomaa jaguneb kahe riigi – Eesti ja Venemaa – vahel, tutvustame põgusalt ka praeguse Venemaa territooriumile jäävaid tähtsamaid kohti, nagu Petseri ja Irboska.

Raamatus on toodud välja mõned olulisemad iga-aastased üritused ning toitlustus- ja majutuskohtade ülevaade. Reisijuhi lõpuosas on mõned praktilised nõuanded ja väike seto-eesti sõnastik.

Setod on aastasadu elanud kahe suure kultuuri, ida ja lääne kultuuri piirimail, püüdes sihikindlalt alles hoida omi kombeid ja järgida omi tõekspidamisi, ning see on põhjus, miks setod on ettevaatlikud, konservatiivsed ja alalhoidlikud. Tule avatud meelega ja austa kohalikke kombeid, siis saad osa suurest küllaliskusest ja ühest väga erilisest kultuurist. Setodel on, mille üle uhked olla.

SETOMAA SÜMBOLID

Setomaa lipp kinnitati VII Seto Kongressi otsusega 2003. aastal. Lipul on kujutatud Seto võomustrit.

Seto hümni sõnade autor on võrokene Jaan Rääpo. Seto kuningriigipäeva avamisel lauldakse hümnile paar salmi juurde, seda nimetatakse kuningriigi hümniks.

Seto leelo on setode arhailine mitmehäälne laulmisviis, mis on kantud UNESCO vaimse kultuuripärandi esindusnimekirja (2009). Just leelo ja hõbeehete poolest on setod üle maailma kõige enam tuntud.

KAHE RIIGI VAHEL

Setode ajalooline asuala on jagatud kahe riigi – Eesti Vabariigi ja Venemaa Föderatsiooni – vahel. Ajaloolise Setomaa (Petserimaa) pindala on umbes 1600 km². Suurema osa ajaloost on Setomaa olnud erinevate Vene riikide koosseisus. Tihedam kokkupuude eestlastega algas alles 1920. aastast, mil Setomaa alad liideti äsjaloodud Eesti Vabariigiga. Aastail 1920–1940 kuulus ala Petseri maakonnana Eesti Vabariigi koosseisu.

1944. aastal Setomaa etniline ühtsus lõhuti: 75% ajaloolisest Setomaast hakkas kuuluma Vene NFSV koosseisu ja vaid neljandik (460 km²) jäi Eesti NSV-le. 1991. aastal, kui Eesti taasiseseisvus, muutus kaht endist liiduvabariiki eraldav piir kahe iseseisva riigi – Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni – vaheliseks piiriks. Ametlikult kannab see tänini kontrolljoone nimetust, sest piirileping kahe naaberriigi vahel on endiselt allkirjastamata.

Eestisse jääv ala moodustab praegu Setomaa valla ning kuulub Võru maakonda. Valla keskus asub Värskas.

RIKKALIK LOODUS

Setomaa on looduslikult väga kaunis ja üllatavalt eripalgeline. Setomaa loodust iseloomustavad kõige enam valgusrikkad, sambla- ja samblikuvaibaga kaetud hõredad männikud, mis on ühtviisi toredad nii matkajale kui korilasehingega reisijale. Siin kasvavad mustikad ja pohlad ning rohkelt mitmesuguseid seeneliike. Kõige kuulsam metsaand on kukeseen – Setomaa kuld. Vanasti korjati ja müüdi pigem puravikke ja pilvikuid, mida pakuti müügiks ka kloostrile: seened olid hinnatud söökpaastuajal.

Metsade kõrval on tähtsad veekogud. Setomaa suurim jõgi on Piusa, mis keskjooksul eraldab Setomaad Eestimaast. Piusa jõel on sügav ürgorg ning palju maalilisi kõrvalorge. Tähtsaim järv on muidugi Pihkva järv, suplemiseks on parimad Örsava järv ja Obinitsa paisjärv.

Loodusvarade hulka kuuluvad Värskas kandi mineraalvesi ja Värskas lahest ammutatav järvemuda. Kuulsat mineraalvett villitakse pudelisse ja seda saab osta igast Eesti poest. Värskas sanatooriumis võib iga soovija üleni mineraalvees või ravimudas kümmelda (broneerimisel). Veel leidub Setomaal ilusat punakat savi, millest vanasti potte tehti. Lõuna-Setomaal, Tiirhanna kandist kuni Irboskani, leidub maapõues aga ohtralt paekivi, mida kasutatakse ka ehituses.

Nulk (nurk, paikkond) on rahvapärase haldusjaotuse üksus, kuhu kuulub tavaliselt 10–15 küla. Nulkade piirid järgivad tavaliselt looduslikke piire ja nende nimed sageli seotud looduse eripäradega Näiteks Üle-Pelska nulk tähendab külasid teisel pool Pelska oja, Mokornulk aga tuleb venekeelsest sõnaühendist *mokrõi lug* – märg aas või luht. Ajaloolisel Setomaal on 12 nulka.

Tuhatkond aastat on sinne rahvas, keda alles 19. sajandi lõpus hakati setodeks nimetama, elanud külge külje kõrval kahe suurema naaberrahvaga – slaavlaste ja eestlastega. Setod on ajast aega olnud kanged, alalhoidlikud ning säilitanud oma kultuuri. Eesti Vabariigi 2011. aasta rahvaloenduse põhjal on Eestis umbes 12 500 inimest, kes mõistavad seto keelt. Neist umbkaudu 3500 elab Setomaa vallas, umbes 8500 mujal Eestis ja maailmas ning ligikaudu 200 Venemaal Pihkva oblastis Petseri rajoonis.

SETOD EI OLE EI EESTLASED EGA VENELASED

Slaavlastest erinevad setod oma soome-ugri päritolu (ja sellega kaasnevate kommete ja tavade) ning keele poolest. Eestlasest eristab setosid esiteks usk: setod on õigeusklikud. Teiseks, seto keel on eesti keelest nii erinev, et näiteks põhjaeestlasel on seda kohati raske mõista. Kolmandaks, nüüdisaegne kultuurimudel ja kooliharidus jõudsid Setomaale palju hiljem kui Eestisse: alles umbes 19.–20. sajandi vahetusel. Osaliselt seetõttu, aga ka setode konservatiivse tausta tõttu, on Setomaal paljud kumbed säilinud paremini kui nende naabritel: eestlastel, lätlastel ja venelastel.

SETO VÕI SETU? SETOMAA VÕI SETUMAA?

Pole teada, kust nimetus „seto“ tuleneb. Üks võimalus on see, et setod on öelnud, et nad pole *ei see ega too*, viidates oma naabritele. Arvatakse ka, et nimi Setomaa lähtub sõnapaarist *sõto maa* (sõdade maa), osutades piirkonnale kui pidevale sõjatandril. Võimalik on seegi, et „setu“ on tuletatud sõnast „setukas“, sest setod liikusid ringi valdavalt viletsavõitu hobuste ehk setukatega.

Aga miks seto ja mitte setu? Mõlemad variandid on tegelikult õiged. Kohalik rahvas ise nimetab end setodeks ja neile meeldib, kui teisedki seda teevad. Eesti keeles on juurdunud setu ja Setumaa nimetused. Aga sõnad „seto“ ja „Setomaa“ on üha enam ka eestikeelses kirjapildis levimas ning setod oskavad seda hinnata. Kindlasti ei tohiks seto kohta kasutada sõna „setukas“, sest setukas on ju hoopis hobune.

LEELO

Seto kultuur on pikalt olnud suuline ja selle põhiväärtusi on edasi antud lauldes. Setosid tuntaksegi eelkõige nende erilise laulu – seto leelo – ja uhke hõbesõle järgi. **Seto leelo** ehk setode laulmisviis on enam kui tuhat aastat vana. Leelot laulavad ja kannavad edasi rohkem naised, aga tegutsevad ka mõned meeste leelokoorid. Peamiselt teatakse leelot mitmehäälsena: eeslaulja laulab ühe värsirea ja koor kordab seda, kusjuures kooris kõlab mitu eri kõrguses häält. Kõige tähtsam hääl kooris on *killõ* – teravaim ja kõlavaim ülemine saatehäääl. Eeslauljaid, kes on suutelised tuhandeid värsse ette ütleva ja improviseerima, kutsub lauluemadeks. Neist kuulsaimad on Vabarna Anne ning Hilana Taarka, viimase elust on lausa mängufilm tehtud.

KEEL

Seto keel on lõunaeesti keele (murde) murrak; põline piirkondlik keel, mis kuulub UNESCO ohustatud keelte hulka. Seto keel tundub eesti keele kõnelejale võru keelega väga sarnane, kuid setod ja võrokesed ise peavad oma keeli selgelt erinevaks. Seto keeles on rohkem slaavi algupäraga laensõnu (*tsäi* – tee, *tsässon* – kabel). Kindel tunnusmärk on seesütleva käände lõpp: võru keeles on selleks -n (*mõtsan* – metsas), seto keeles -h (*mõtsah*).

RAHVARÕIVAD

Seto naiste rahvarõivaid iseloomustab äratuntavalt valge, musta ja punase kombinatsioon. Punane ja valge on seto kultuuri põhivärvid. Punane on elu värv, see kaitseb kurja ja haiguste, nt katku eest. Sel põhjusel on punane kant ka seto naise pihikseeliku (*sukman/kitasnik*) allääres. Seto abielunaise kõige tunnuslikum rõivaosa on pealinik, mis on kaetud peavööga ja kaunistatud rohkete lintidega ning mille alläärt ehib sageli seto värviline pits. Iseloomuliku kandilise peakuju saamiseks pannakse pealiniku alla linakiust punutud patsid (*kossa'*). Rahvarõivaid kandva abielunaise pea peab alati kaetud olema. Neiud kannavad rätti, pidulikul puhul vanikut.

Õeldakse, et seto naist on enne kuulda kui näha, nõnda kõvasti kõlisevad tema uhked hõbeehted. Kõige uhkem on kahtlemata **hõbesõlg**, millel on ka tugev kaitsemaagiline tähendus. Ehete puhul on kaks kindlat reeglit. Esiteks: mida rohkem, seda uhkem. Teiseks: hõbesõlg on viljakas eas naise tunnus.

Seto mehed kannavad valget särki (*hamõh*) ja valget villast kuube (*särk*), jalas uhkeid musti saapaid või kaunist kirjatud mustri villasokke (*kapuda'*) koos pasteldega.

TOIT

Setode toidud on küll tuttavlikud – supid, ahjuroad, pirukad –, kuid justkui väikse vimkaga: näiteks panevad setod vahel ühte rooga kokku liha ja kala. Õigeusu kiriku kalendri pikad paastuperioodid on tinginud selle, et traditsiooniliselt on söödud palju paastutoite (kala, kaun- ja teravilju) ja piimatoite ning vähe liha. Olulisel kohal on olnud seemned, neid on peamiselt kuivatatud ja hapendatud. Tänapäeval on setode tunnustoit sõir, tuntud on ka lahtised pirukad. Kui soovid Seto toidust rohkem teada saada, küsi muuseumidest või I-punktidest seto kokaraamatuid.

ÕIGEUSK

Setomaal algas ristiusustamine 11. sajandil, seega sadakond aastat varem kui mujal Eestis, ning kulges võrdlemisi rahumeelselt. 15. sajandil rajatud Petseri klooster kujunes kiiresti ajaloolise Petserimaa usuelu keskuseks ning on sel kohal praegu-seni (loe lisaks lk 73).

Kirikute kõrval on Setomaal eriline koht **tsässonatel ehk külakabelitel**. Iga kirik ja tsässon kannab mõne pühaku või püha nime ning selle pühaku või püha päev on selle ja ümbritsevate külade suurim püha.

Seto õigeusus on ohtralt säilinud **eelkristlikke elemente**: tänini austatakse siin ohvrikive, -puid ja -allikaid, samuti on kasutusel mitmed eelkristlikul ajal rajatud kalmistud. Metsa marjule minnes antakse esimene nopitud mari tagasi metsale – seegi on iidse ohvrianni jälg.

Eestipoolset Setomaal on praegu viis kirikut ning 24 tsässonat, lisaks üks ikoonimajake. Siin asub ka kaks väga põneval ajal ehitatud kirikut: nii Obinitza kui ka Miiakse kirik on püsti pandud 1952. aastal, Stalini valitsemisperioodil. See, et kirikud püsti said, on omamoodi seto ime: kogukonna tahe oli lihtsalt sedavõrd suur, et kirikud ehitati hoolimata võimude tugevast vastuseisust.

HEA TEADA: enamasti on Setomaa kirikud ja tsässonad suletud. Kui tahad mõnd külastada, palume külaskäik ise kokku leppida, võttes ühendust lisa olevatel telefoninumbritel. Viisakas on pühakotta koguduse toetuseks raha jätta. Summa võib ka enne kokku leppida.

Perekonnanimi ees, eesnimi taga. Seto- ja ka Võrumaal on kombeks inimestest rääkides öelda enne tema perekonnanimi ja alles siis eesnimi. Seetõttu räägivad setod Vabarna Annest ja Luigasõ Inarast; *ülembootska* on Hörna Aare, näitleja Merca aga Jäägri Merle. Perekonnanimed said setod üleüldse alles 1921. aastal, enne seda kutsuti inimesi küla- (nt kuulus seto lauluema Hilana Taarka – Taarka Hilana külast) või isanime järgi.

Võimas ehtekomplekt. Seto naise ehtekomplekt võib kaaluda kuni viis kilogrammi. Iga päev muidugi nii palju ehteid korruga ei kanta, ent pidupäevi Setomaal jagub ja seto naisel on sageli põhjust oma *hõpõkraam* välja tuua.

Vana kalender. Setomaa kirikukalender järgib vana kalendrit, mis tähendab, et pühi peetakse siin kaks nädalat hiljem kui mujal Eestis. Näiteks jaanipäeva tähistatakse 7. juulil, seto jõule ehk talsipühi 6. jaanuaril. Liikuvad pühad sõltuvad samuti kalendrite erisusest ja nii võib juhtuda, et mõnel aastal peetakse näiteks lihavõtteid samal ajal kui luterlikus Eestis, kuid teisel aastal jälle mitu nädalat hiljem. Ürituste kalendrit vaata aadressil visitsetomaa.ee.

Punased lihavõttemunad. Setomaal värvitakse lihavõttemunad punaseks. Nõnda austatakse õigeusu kombestikis Kristust ja tema valatud verd.

Haudadel söömine. Setodel on komme pühade ajal haudadel süüa-juua. See on iidne soome-ugri tava, mis Eestimaalt on ammu kadunud, kuid Setomaal säilinud. Setode jaoks kinnitab haudadel söömine suguvõsa, sealhulgas surnud esivanemate ühtekuuluvust. Enne kalmistult lahkumist jäetakse vana kombe kohaselt osa toitu kalmule. Kui esivanematega on söömaeeg peetud, on aeg tantsida ja laulda. Sellist teenistusele ja haudadel söömisele järgnevat traditsioonilist kogukonnapidu nimetatakse kirmaseks. Kui on soov pühast osa saada, austage palun kohalikke kombeid.

Petseri klooster on Venemaal ainus klooster, kus palvetamine pole lakanud juba enam kui 600 aastat. See on nii sellepärast, et keerulistel aastatel 1920–1940, kui tollases Nõukogude Liidus klostreid suleti, kuulus Petseri Eesti Vabariigi koosseisu. 2008. aastal valiti Petseri klooster Venemaa seitsme ime hulka.

Nelja aastaga õpetajaks. Obinitsa kool-kirikut kutsuti omal ajal Setomaa ülikooliks ja selle lõpetanu sai õpetajahariduse. Eriti üllatav on asjaolu, et selle tiitli saamiseks pidi koolis käima vaid neli talve. Kuni 1920. aastateni anti siin ja kogu Setomaal kooliharidust ainult vene keeles, mis aga tähendas, et paljud haritud seto noored venestusid.

Setodel on oma raha. Seto kroon võeti käibele 2015. aastal Seto kuningriigipäeval. See on täiesti käibiv raha, mida saab kasutada enamikus Setomaa ostukohtades euroga võrdväärse maksevahendina. Seto kroonide ringlust korraldab Seto pank. pank.seto.ee

Setomaal elavad kilpkonnad! Seni on neid leitud küll ajaloolise Setomaa Venemaa-poolselt territooriumilt, Optjoki jõe äärest, ent on täiesti võimalik, et neid elutseb ka Setomaal laiemalt.

Mineraalvesi on kange kraam. Mitte kõik Värskast ammutatavad mineraalveed ei kõlba juua. Mõnest puurkaevust tuleb nii soolane vesi, et see sobib vaid raviotstarbeks. Soolsus ehk mineraalainesisaldus sõltub sellest, kui sügavalt vett ammutatakse: mida sügavamalt, seda kangem kraam. Valdavalt ammutatakse Värskat vett umbes 500 meetri sügavuselt. Värskat veekeskuse fuajees on kraanid, kust saad ise järele proovida, kuidas eri puurkaevude mineraalveed maitsevad.

Hansa pole puskar. Setode kuulsat jooki hansat (hääldus: han(d)sa) ei tohi segi ajada puskariga. Hansa on rukkist (ka rukki ja nisu segust) valmistatud kange jook (55–70%), mis oma kvaliteedilt on võrreldav keskklassi viskiga. Hansa pakkumisel ja joomisel järgitakse Setomaal kindlat etiketti: jooki pakub peo peremees või selleks määratud isik ühest pitsist. Pitsi ei saadeta ringile, vaid antakse tagasi pakkujale. Pitsi vastuvõtmist peetakse viisakuseks, kuid jooma ei sunnita kedagi.

Suullim ei liimi suud. Traditsiooniline Seto söök suulliim ei ole üldse kleepuv ega seostu mingil moel liimiga. *Suul* tähendab soola ja *liim* on leem ehk supp – seega on tegemist soolase suvise külmsupiga. Aga mis on tatiruug? Ei mingit tattit: see on keelt alla viiv seenesupp! Väga põnev ja maitsev roog on ka tindiruug: see ei ole ootuspäraselt musta värvi supp, vaid kivistatud tindikalast ja suitsulihast rohkete lisanditega Seto toit.

Potisetod. Setod olid vanasti kõvad keraamikud. Toona tehti savipotte kohalikest punasest savist. Potte müüsid potisetodeks kutsutud meistrid hobuvankriletkele üle Eestimaa. Seto potid olid lihtsad, kuid vastupidavad ning rahva seas kõrgelt hinnatud. Pottide vastu anti potisetodele vanu kaltse. Miks kaltse? Aga sellepärast, et kaltsu ostis korraliku hinnaga kokku Räpina paberivabrik, kus sellest paberit toodeti. Taaskasutus oli juba ammu moes!

Ütlemissi. Setodel on palju vahvaid setokeelseid ütlemissi. *Juut ikk, ku seto sünd* (juut nuttis, kui seto sündis) – viitab sellele, et setod on alati olnud kavalad kaupmehed. *Koh sõira, sääl sõpru* (kus sõira, seal sõpru) – sõir on Setomaal pidusöök ja pidudel on alati palju rahvast. *Õgal talol uma taar* (igal talul oma kali) – igas peres omad kombes. *Seto inne usu-ui, ku kumbis* (seto enne ei usu, kui katsub) – osutab setode ettevaatlikkusele ja umbusklikkusele.

Setomaa peamine turismimarsruut on Seto Külävüü, mis pika vööna rullub lahti mööda Setomaa külavaheteid (visitsetomaa.ee). Selle üks ots on Võõpsus ja teine Luhamaal. Läbi Setomaa metsade ja külade looklev külävüü on umbes 100 kilomeetrit pikk ning selle ääres on mitmed infotahvlid.

- 1. Võõpsu.** Setomaa põhjapoolseks väravaks on üle Võhandu jõe kulgev sild. Ühel pool silda oled Eestimaal Võõpsu alevikus, teisel pool juba õigeusklikul Setomaa Võõpsu külas. Siin asub Setomaa suurim puit-tsässon, **Võõpsu tsässon** (ehitatud 18. sajandi algupoolel). Kabel on pühendatud Setomaa enim armastatud meespühakule, püha peapiiskop Nikolaos Imetegijale.
- 2. Lüübnitsa.** Võõpsust viib tee kolme Pihkva järve rannakülla. Neist põhjapoolseim – Beresje – on põline vanausuliste küla, lõunapoolseim – Audjassaare – aga juba Seto küla. Nende vahele jääb **Lüübnitsa**, vene küla. Lüübnitsa on küladest suurim, seda iseloomustavad tugevate ristjoontega tänavavõrk ja selgelt slaavipärane arhitektuur ja värvikasutus. Muidugi ei puudu ka sibulapeenrad! Augusti lõpus peetakse siin sibula- ja kalalaata. Rannas asuvast **Lüübnitsa vaatetornist** avaneb vaade Pihkva järvele ja praegu Venemaale kuuluvale Kolpino (Kulkna) saarele.

- 3. Laossina.** Samuti Pihkva järve ääres asuv Laossina on üks vanima asustusega külasid Setomaal. Inimasustuse jäljed ulatuvad nooremasse kiviaega. Rauaaegsele asustusele viitab mitu kääbaskalmet, mis pärinevad I aastatuhande teisest poolest. Külakalmistu serval seisev **Laossina tsässon** (ehitatud 1860) on pühendatud Jumalasünnitaja sündimise pühale ehk väiksele maarjapäevale, mida tähistatakse 21. septembril. Tsässonal lähedal kalmistul on keskaegsed kivistid.
+372 795 4433 (*Õie Saarestik*)

- 4. Mikitamäe.** Mikitamäe küla uhkuseks on Mikitamäe tsässonad. Kuna kabeleid on kaks, kutsuvad rahvas seda platsi tsässonate väljakuks. Mikitamäe vana tsässon on kogu Mandri-Eesti vanim puitehitis: see on ehitatud tõenäoliselt 1694. aastal. Mikitamäe tsässonate nimipühak on apostel Toomas ning vastav püha on *tuumapühapäiv* (nädal pärast lihavõtteid). +372 5647 8930 (*Raili Mõttus*)

5. **Värskä.** See on põhjapoolse Setomaa ja kogu praeguse Eestipoolse Setomaa keskus. **Värskä kiriku** (praegune hoone on ehitatud 1907) nimipühak on püha Jüri, seega on Värskä suurim püha 6. mail peetav kevadine jüripäev. Kirikut kaunistab 20. sajandi alguse ikonostaas, mille pühapiltidel kujutatakse teiste seas ka püha Jüri. See puule maalitud ikoon pärineb 17. sajandist. Värskä kirikuaeda on maetud mitmed tuntud seto kultuuritegelased, näiteks lauluema Anne Vabarna ja luuletaja Paul Haavaoks.

+372 796 4788, +372 5660 6703 (*Andreas Põld*)

6. **Värskä sanatoorium.** Värskä vahetus läheduses asuvad ka Värskä sanatoorium ja veekeskus. Värskä sanatoorium, praeguse ametliku nimega kuurortravikeskus, valmis 1980. aastal. Hoone asub kaunis kohas: järverannas keset maali-lisi männimetsi, vaatega Värskä lahele. Eeliseks on seegi, et kohapealt on võtta kaks väga olulist ravis kasutatavat maavara: mineraalvesi ja muda. Sanatooriumis saab tervist parandada nii muda- kui ka veevannis. **Värskä veekeskuses** on mitu mineraalveevanni ja ujumisbassein.

+372 799 3901 (*sanatoorium*), +372 799 9334 (*veekeskus*), *spavarska.ee*

HEA TEADA: Pihkva järvega võib tutvuda ka veel peal: suvisel ajal viib Seto Line huvilised Värskä sanatooriumi rannas asuvalt sadamakaitl paaritunnisele laevareisile, mis kulgeb piki Pihkva järve rannikut Lüübnitsani ja tagasi. setoline.ee

- Podmotsa.** Värska kiriku juurest edasi sõites näitab märk tupikteed. Sellest ei maksa end heidutada lasta, sest tee viib välja täpselt sinna, kuhu vaja: **Podmotsa külla**. Praegu tundub see justkui maailma lõpp, sest siit edasi tõesti ei pääse: siin saavad otsa maismaa, autotee ja Eesti Vabariik.

Järvest veidi eemal, kõrgemal künkal asub keskaegne külakalmistu ja keset seda väike **Podmotsa tsässon** (ehitatud 1760), pühendatud suvistepühile. Suvisteks ehitakse kabel noorte kaskedega ning sinna tuuakse pühitsemiseks kollaseks värvitud mune. Kalmistu kõrval on külakiik ja National Geographicu kollane „erilise maastiku“ aken, kus kuulus ajakiri soovitab pilti teha.

Üle Kuulja lahe, vaid paarisaja meetri kaugusel Venemaal, paeluvad pilku **Kulje (Kuulja) kiriku** kuplid. Veel sõjaeelses Eesti Vabariigis käis mõlemal pool lahte vilgas elu. Podmotsa polnud tollal ääremaa, vaid tähtis koht Värska–Kuulja maanteel. Kuuljaga peeti ühendust paatidega ja parve abil.

8. **Õrsava järv.** Kui võtta kurss Värskas alevikust Saatsse poole, jääb paremale Õrsava järv, Värskas lahe sopp. Järve ümber on rajatud viie kilomeetri pikkune **Õrsava järve matkarada**. Rada algab ametlikult Värskas kooli staadioni juurest, kuid alustada võib mistahes punktist. Hästi sobib selleks järve Õrsava küla poolsel kaldal asuv **RMK Värskas lõkkeplats**. Seal saab ka telkida või ööbida sealsamas mõnes **RMK Värskas metsamajas**. Lisaväärtust annab paadisillaga ja liivapõhjaline ujumiskoht. Peale kaunite veevaadete pakub järveäärne matkarada ka ajalooaridust: osaliselt kulgeb rada Eesti kaitseväge kunagise Põhjajalaagri maadel.

9. **Petseri Põhjajalaager.** Laager ehitati Eesti kaitseväge suvise väljaõppekeskusena 1920. aastate teises pooles Õrsava järve kallastele. Sõdurid ehtasid kõik laagrihooned ise. Sõdurite barakkide kõrval olid siin ka mõned päris uhked hooned, näiteks kasiino ja elumajad ohvitseridele. Ehkki laager tehti teises maailmasõjas suuresti maatas, on säilinud mõned sõdurite barakid ja muudki hooned, teiste seas rekonstrueeritav Reegi maja – kaitseväge kindral Nikolai Reegile kuulunud uhke elamu.

10. Värska talumuuseum. Rajatud Põhjalaagri kunagisele spordiplatsile. See on Setomaa suurim muuseum ning tutvustab 1920. aastate jõukat seto talu ja tollast eluolu. Siin saab hea ettekujutuse, milline näeb seto kindlustalu välja seestpoolt. Talumuuseum on elav talu: siin elavad kanad ja kused, kitsed ja hobune ning majavalvur koer.

Värska talumuuseumi õuel saab suviti neljapäevaõhtutel kuulata seto leelot: igal juulikuu neljapäeval astub **iloõdagul** üles mõni Setomaa leelokoor. Kuna igapäevaelus leelo enam kuigi suurt rolli ei mängi ja tänaval jalutades leelotavaid setosid ei kohta, tasub sellest võimalusest kinni haarata.

+372 505 4673, setomuuseum.ee

HEA TEADA: talumuuseumisse tasub tulla ka talvel, sest külmal ajal saad tunda õige suure seto ahju soojust ning sageli panevad muuseumi perenaised midagi maitsvat köetud ahju küpsema. Just talvel võid muuseumis imestada selle üle, kuidas omal ajal nõnda kitsalt ühte tarre elama mahuti. Keskmise seto elumaja on küll 80–100 m² suur, kuid traditsioonilises tares on köetav vaid üks ruum ehk umbes 35 m², millest omakorda suure osa hõlmab ahi. Sellises tares elas sageli koos tosinkond inimest.

11. Saatse saabas. Teel Värskast Saatsesse tuleb läbida võõrriigi territoorium: ainus tee lõunasse viib läbi nn Saatse saapa. **Saatse saabas** on Vene riigipiiri saapakujuline sopistus, mis lõikab 800 meetri ulatuses Värskast–Saatse teed. Vene viisat pole saapa läbimiseks vaja, ent pass võiks piirialal liikudes siiski ligi olla. Saatse saabast võib läbida vaid sõidukil liikudes, jala minna ei tohi. Ka autoga seisma ei tohi jääda.

Saatse saabas tekkis siis, kui Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vahele tõmmati kontrolljoon, mis kulges mööda endiste liiduvabariikide piire. Kui Nõukogude Liidu ajal polnud sel piiril tähtsust, siis nüüd on see kahe riigi, ja koguni Euroopa Liidu ja Venemaa vaheline piir.

HEA TEADA: Värskast lõunasse ning Sesnikist Koidula poole sõites kulgeb tee Eesti-Vene kontrolljoone lähedal. Jälgi oma mobiiltelefoni ja võimaluse korral võta välja mobiilne andmeside: telefon võib sattuda Vene võrku ja tekitada suure arve.

PEA MEELES: Riigipiiri tähistavale tulpale ei tohi minna lähemale kui kümme meetrit.

12. Mustoja mõhnastik. See on metsane ala, kus asustus on alati hõredapoolne olnud. Umbes 3000 hektari suuruse mõhnastiku minevik on tihedalt seotud militaarkasutusega: 1920. aastatel sai Mustoja mõhnastikust Põhjalaagri harjutusala, tuntud ka kui **Petseri laskeväli**. Pärast teist maailmasõda kasutas mõhnastikku polügoonina Nõukogude armee.

1998. aastal mõhnastiku saatus muutus: endisest militaaralast tehti **Mustoja maastikukaitseala**. Tegemine on maastikuliselt põneva ja väga vaheldusrikka alaga. Siin on metsi ja soid, orge ja mägesid, nõmmesid ja liivikuid. Kogu see keerukas maastikukompleks on kujundanud elupaiku paljudele haruldastele liikidele. Siin kasvab arvukalt lõuna poolset päritolu taimeliike, kes end siinsetes valgusküllastes männimetsades mõnusalt tunnevad, näiteks palu-karukell, võsuliivisibul ja käokuld. Haruldasematest linnuliikidest elutsevad maastikukaitsealal metsis, teder ja väike-konnakotkas.

2012. aastal tähistati Mustoja mõhnastikul **Laskevälja rattarada**. See 43 kilomeetri pikkune ring on paras proovikivi ka heas vormis olevale matkajale, sest kõrguste vahe ja mõhnastiku liivased teed nõuavad oma osa. Kui tervet ringi ei jõua teha, võib teha pool: Värskast Lõunalaagrisse kulgev 17 kilomeetrine teelõik on üsna tasane, seevastu Lõunalaagrist tagasi Värskasse suunduv rajaosa on pikem (26 kilomeetrit) ja raskem.

HEA TEADA: jalgrattaid saab laenutada Värskas sanatooriumist. spavarska.ee

Mustoja mõhnastikul seigeldes jälgi piiriala reegleid ja oma täpset asupaika. Metsas ekseldes võid sattuda juhuslikult Saatse saapasse ja leida end äkitselt väljaspool Euroopa Liitu.

13. Saatsse. See on tänapäeva Eesti kõige kaugem kagupoolsem koht. Saatsse küla idapoolses osas, tegelikult juba Samarina külas, asub **Saatsse seto muuseum**. Saatsse muuseum on, nagu üldse Saatsse kant, selgelt omanäoline. Juba muuseumihoone ise ei meenuta sugugi seto traditsioonilist elamut, see on uhke häärber! Algselt elumajana ehitatud maja kasutati 1931–1963 koolimajana, hiljem sai sellest kohaliku entusiasti Viktor Veeberi eestvedamisel muuseum. Saatsse muuseumi teevad eriliseks seinale maalitud tekstid ja mitmed interaktiivsed võimalused.

+372 5342 1428, setomuuseum.ee

Praegune **Saatsse kirik** valmis aastal 1801. Saatsse püha Paraskeva kogudus on algusest peale olnud segakogudus. Seda on näha ka kalmistul ringi käies: siia on maetud nii setosid kui ka venelasi. Saatsse suurim püha on *päätnitsapäiv* (juuli viimane reede), kiriku nimepüha. Paraskeva tähendab kreeka keeles reedet, setokeelse nimekuju on see saanud vene keele vahendusel (vn *пятница* – reede).

+372 796 4788, +372 5660 6703 (*Andreas Pöld*)

14. Kolossova. Kuna Saatsesest edasi ei saa, siis tuleb sõita tagasi. Ületanud Piusa jõe, keerab Seto Külävüü nüüd lääne poole, Mustoja mõhnastiku metsade vahele. Kolossova külas keera sisse **Vana-Jüri seebipoodi**. Siin töötab muhe seebimeister Silver Hüdsi, kes andis seebikojale nime oma vanaisa Jüri järgi. Igas seebis on midagi Setomaa loodusest. Kõige erilisem lisand on lähedalasuvast Petseri kloostrist pärit püha vesi, mida ei leidu üheski teises maailma seebis. Hitid on tõrvaseep, rabaseep, Piusa liivaseep.

+372 529 9190, vahtraorg.eu

Seebipoe vahetus läheduses paikneb **Jumalamägi**: legendi järgi võtab selles kohas Jumal taevasse minevad hinged oma vankri peale. 2007. aastal pandi mäele püsti Seto viljakusjumala **Peko kuju**. Pekole viiakse ande, et saada õnnistust oma tegemistele. Rahvas teab rääkida, et mägi on eriliselt hea energiaga koht, kus on võimalik oma negatiivsest taagast vabaneda ja akusid laadida.

- 15. Koidula.** Seto Külävüüd mööda läbi Koidula sõites on tunne, et tee läheb peaaegu piiripunktist läbi. Vaata, et ikka õigel ajal paremale keerad! Koidula on tähtis transiitpunkt: siin asub üks kahest Setomaa territooriumile jäävast Eesti-Vene piiripunktist.

HEA TEADA: Koidula piiripunkt asub Petseri linna vahetus läheduses, piirilt on linna südamesse vaid paar kilomeetrit. Kel viisa olemas, võib jätta auto piirile ning jala või jalgrattaga üle piiri minna – just nii teevad paljud kohalikud. Kes linna jala ei taha minna, võib tellida takso või sõita linnaliinibussiga. Koidulasse käivad liinibussid ja rong Tallinnast ja Tartust.

Koidula raudteejaama näol on tegu Eesti Vabariigi ühe suurima infrastruktuuriinvesteeringuga. Jaamas korraldatakse kaubavahetust Venemaaga, selleks on olemas röntgeniseadmed ja kõik muu tollitööks vajalik, sh 10 rööpapaari, 38 pöörangut ja 25,6 kilomeetrit rööpaid.

HEA TEADA: suvisel ajal sõidab Tartu-Koidula reisirong edasi Piusa raudteejaama, mis asub otse Piusa koobaste kõrval. Hiljem on võimalik rongiga tagasi Tartusse sõita.

16. **Petseri Lõunalaager.** Külävüü lookleb nüüd pikalt paralleelselt Piusa jõega, mille teisel kaldal on Venemaa, siinpool aga endise Eesti kaitseväge Lõunalaagri ala. Petseri Lõunalaager rajati 1920. aastatel Petseri laskevälja lõunapoolsesse serva, kuid erinevalt Põhjalaagrist pole siin säilinud ühtegi hoonet. Et minevikku mitte unustada, rajas RMK 2011. aastal laagri aladele kahe kilomeetri pikkuse **Lõunalaagri matkaraja**. Rajal on hulk infotahvleid, mis annavad infot laagri Eesti-aegse hoonestuse ja eluolu kohta. Matkarada möödub väiksest paisjärvest, mille juures saab aja maha võtta ning sealses **RMK Lõunalaagri lõkkekohas** väikse pikniku pidada või telkida.

17. **Treski.** Värskast Koidulasse võib sõita ka lühemat teed pidi, läbi Treski küla. Treski oli pikka aega tuntud oma lõbusate jaanipäevapidude poolest, kuid just hiljuti on Treski veelgi kuulsamaks teinud Värska oma poiss Jalmar Vabarna, kes ehitas oma tallu omanäolise kontserdipaiga nimega **Treski Küün**. Siin toimub palju ehedaid, erilisi ja üllatavaid kontserte. Renoveeritud laudahoones kostitab külalisi **Lauda kõrts**.

+372 5344 4005, treskikyyn.ee

18. Piusa koopad. Kuulsaid koopaid hakati devoni heledasse liivakivisse kaevama 1920. aastatest alates põhjusel, et Piusa valge, vähese kvartsisisaldusega liiv sobis hästi klaaspuudelite valmistamiseks. 1960. aastate lõpul tehti maa-aluse kaevandmisega lõpparve ning liiva hakati ammutama karjääridest. Praegu Piusas enam liiva ei kaevandata ning endisaegse töö tulemusena on nii koobaste kui ka karjääri näol valminud tore turismiatraktsioon, mis eriti meeldib lastega peredele. Kergeks matkaks sobib hästi veidi enam kui kilomeetri pikkune **Piusa matkarada**.

Koopaid kasutavad talvise magamistoana mitmed nahkhiireliigid, kes tulevad siia talvituma kuni 100 kilomeetri raadiusest. Nõnda on „Hotell Piusa“ praegusajal Põhja-Euroopa suurim nahkhiirte talvituspaik. Nahkhiirte unerahu hoidmiseks on koobaste ja karjääri alale rajatud **Piusa koobastiku looduskaitseala**.

Praegusajal saab Piusa koopaid vaadata **Piusa külustuskeskuse piletiga**. Keskuses on võimalik näha filmilõiku nahkhiirtest ning seejärel koos muuseumigiidiga koobastesse suunduda. Suvel on külustuskeskuses avatud väike kohvik.

+372 5304 4120, piusa.ee

HEA TEADA: Piusa koobastes on alati külm! Koobaste sisekliima hoidmiseks – et nad ei variseks – tuleb neis hoida ühtlast temperatuuri (8–10 kraadi). Suvel kuumaga tundub see hirmus külm, aga talvisel ajal on koobastes väga hea soe käia. Suvel võta jope või kampsun koopasse kaasa.

Keskuse lähedal asub endises jaamahoones **Piusa savikoda**, kus saab vaadata, kuidas keraamikud Signe ja Meelis Krigul savi treivad ning keraamikat kaunistavad. Savikoja müüginäitusel on alati midagi uut ja huvitavat igale maitsele.

+372 510 1783 (*Meelis Krigul*),

+372 523 3316 (*Signe Krigul*), savikoja.ee

19. **Obinitsa.** See on läänepoolse Setomaa suurim keskus. Obinitsast on alguse saanud Seto kuningriigipäevade traditsioon. 2015. aastal oli aga Obinitsa omamoodi maailma keskpunkt: just sel aastal oli **Obinitsa soome-ugri kultuuripealinn** ehk 25 miljoni inimese kultuurikeskus. Kultuuripealinna aastat meenutab Obinitsa küla ristas olev **lipuväljak**, kus lehvivad kõikide soome-ugri rahvaste lipud.

Lipuväljaku servas asub **Seto ateljee-galerii**. Evar Riitsaare ja Kauksi Ülle hubane galerii on rajatud kunagise poepidaja Ivan Kalju majja. Galeriis saab vaadata seto käsitööd ja Evari tehtud hõbebehteid, imetleda seintel rippuvaid maale ja pakutrükitehnikas valminud loomingut ning lapata Kauksi Ülle raamatuid. Traditsioonilist pakutrükki võib kohapeal ka ise proovida. Lipuväljaku teise serva on loominguiline paar nõukogudeaegsest saunast ehitanud väikse käsitöö- ja suveniirikaupluse **Kunstizaal**.

+372 5656 9079 (*Kauksi Ülle*), +372 51 7361 (*Evar Riitsaar*), setokunst.ee

Küla keskel asub **Obinitsa muuseum** koos turismiinfo-punktiga. Siin on tähelepanuväärne kogu seto naiste kaunist käsitööd ning hea valikuga raamatu-, plaadi- ja käsitöömüginurk. Muuseumis korraldatakse teemapäevi ja õpitubasid ning ettetellimisel saab lasta end Seto rõivastesse riietada. See on omaette elamus nii vaatajaile kui ka riietujale endale. Muuseumi kõrval on **Obinitsa tsässon** (ehitatud 2007). Tsässona juurde korraldatakse paasapäeva eelõhtul ehk 18. augustil kirikust alguse saav ristikäik, muul ajal kasutatakse hoonet seto kultuuri tutvustamiseks.

+372 5622 7732 (*Obinitsa muuseum*), setomuuseum.ee

Obinitsa kirik (ehitatud 1952) ja kalmistu asuvad keskusest veidi eemal. Obinitsa kandi kõige suurem püha on 19. augustil peetav paasapäev, mis toob siia tuhandeid inimesi. Paasapäev on setode kultuuris mee- ja õunapäeva: alates sellest päevast võib hakata värsket mett ja õunu sööma. Peale kirikus toimuvat teenistust suunduvad inimesed lähedaste haudadele sööma ja jooma. Paasapäev ei ole sama mis paasapäeva. Paasapäevadeks nimetavad venelased ülestõusmispähasid. Setokeelne *paasapäev* tuleb sõnast *спасы*, mis lähtub Kristuse venekeelsest nimest ja tähendab Päästjat. Kirikukalendris on püha nimi Issandamuutmise püha.

+372 5326 7546 (*Guuri Piholaan*)

Obinitsa paisjärve kõrgel kaldal seisab kivist **Lauluema kuju**. See on mälestusmärk kõikidele Setomaa lauluemadele. Kuju ümber on mitmed mälestuskivid kohalikele lauluemadele.

Lauluema kuju vasakul käel on **Obinitsa vana koolikirik** (ehitatud 1904): kool tegutses esimesel korrusel ja kirik teisel. See tähendas, et sark lahkunuga tuli matuste ajal trepist üles teisele korrusele ja pärast alla tagasi kanda.

20. **Tobrova.** Tobrova külas tasub heita pilk **Luikjärve talule**, mis kuulub Setomaa muuseumide hulka. See kõrgete seto väravatega ja nn kinnise moroga kindlustalu on üks paremini säilinud seto traditsioonilise arhitektuuri näited, mida tänapäeva Setomaal on näha. Talu kõrval olev **Tobrova tsässon** (ehitatud 1932) on pühendatud ülestõusmispühadele. +372 5622 7732 (*Obinitsa muuseum*)

21. **Serga.** Serga küla südames asub väike, kuid tähtis hoone: Serga tsässon ehk õigeusu kabel (ehitatud 1784). Tsässon on pühendatud püha vagamärtrile Anastasiale ning tsässonapüha on seega *nahtsipäiv*, mida peetakse 11. novembril. Tsässona lahke perenaine võtab aga alati heal meelel külalisi vastu, räägib endistest ja nüüdsetest aegadest siin piiriäärses külas ja näitab kauneid käsitööna valminud pühaserätte. +372 5683 7588 (*Eevi Liinamäe*)

22. **Meremäe mägi.** Meremäe teeristis keerab Seto Külävüü vasakule ning lookleb üha kõrgemale. Üsna varsti hakkab paistma **Meremäe mägi** (204 meetrit) ja selle tipus **vaate-torn**, kust saab imetleda läänepoolse Setomaa põlde ja metsi, mis sinetavad kaugusesse. Hea ilmaga on torni tipust näha Petseri kloostri kuplid.

23. **Vana-Vastseliina.** Vahetult Setomaa piiri taga, vanal Liivi-maal, asub **Vastseliina piiskopilinnus**. Neuhausenina (sks uus linnus) tuntud linnus asus strateegiliselt tähtsas kohas, omaaegse Riia–Pihkva kaubatee ääres, ning arvatakse, et see ehitati vastuseks Irboskasse rajatud linnusele. 14. sajandi keskel leidnud linnuse kabelis aset ime, misjärel sai Vastse-liinast palverändurite sihtpunkt. Linnus on suurelt jaolt varemetes. Selle tellistest ehitatud kõrtsihoonesse on rajatud **keskaja elamuskeskus**. Kompleksi kuulub ka hilja-aeg ehitatud **palverändurite maja**.

+372 509 6301, vastseliinalinnus.ee

24. **Miikse.** Külas asub **Miikse kirik**, mille templipüha on Ristija Johannese sünnipäev ehk jaanipäev, mida peetakse vana kalendri järgi 7. juulil. Erinevalt Eestimaast pole jaanipäev kogu Setomaa suurim suvine püha. Seda tähistatakse suuremalt vaid Miikses ja Treskis – sealne tsässon on samuti pühendatud Ristija Johannesele.

Kiriku lähedal asub **Jaanikivi**, muistne ohverduspaik, kuhu toodi ohvriks piimasaadusi, villa jms. Seda peeti tähtsaks ka siis, kui rahvas oli juba õigeusku pöördunud. Kivil usutakse olevat raviv toime, sest sellel olevat istunud püha Jaan. Kui panna haige koht nn vanal jaanipäeval vastu kivi, siis saab see terveks. Arvatakse, et kivi kõrval voolava oja ja kaldast väljuva Silmaallika vesi on samuti ravitoimega. Veel tänapäevalgi käiakse nn vanal jaanipäeval pärast teenistust kirikus allikal silmi või muid kehaosi pesemas.

+372 515 9766 (*Peeter Uibo*)

25. **Luhamaa.** Luhamaa nulk on nüüdse Setomaa valla lahus-tükk. Luhamaa kant on kogu ajaloolise Setomaa kõrgeim ala. Luhamaa nulgas Tserebi külas paikneb kogu Setomaa kõrgeim tipp **Maaniidumägi** (225,4 meetrit üle merepinna). Luhamaal asub **Eesti-Vene piiripunkt**.

Luhamaa Pühavaimu kirik ehitati aastal 1932 korjanduste abiga, kuna kohalik kogukond soovis venekeelsest Pankjavitsa kirikust lahku lüüa. Kiriku nimipüha on suvis-
tepüha (50 päeva pärast lihavõtteid).

+372 515 9766 (*Peeter Uibo*),

+372 5373 5553 (*Malle Künnapuu*)

26. Piusa jõgi. Piusa ehk Setomaa Emajõgi on Eesti kõige suurema langusega jõgi. Selle jõe lähte ja suudme kõrguste vahe on 214 meetrit ja suur osa langusest jääb just siia, Piusa jõe kärestikulisele keskjooksule. Piusa on tuntud ka kui vesiveskite jõgi: keskjooksul ehk Vana-Vastseliinast Tammeni töötas enne teist maailmasõda 14 veskit ehk üks veski umbes iga pooleteise kilomeetri järel. Enamik neist on maastikul siiani näha või leitavad.

Vastseliina linnuse varemete juurest saab alguse **Piusa ürgoru matkarada**. See 15 kilomeetri pikkune rada on Setomaa matkaradadest kõige pikem ja kulgeb suuremas osas **Piusa jõe ürgoru maastikukaitsealal**. Rada möödub mitmest vanast veskikohast ja jõuab välja Eesti kõrgeima liivakivipaljandini – **Härma Mäemise müüri ehk Keldri müüri** juurde. 150 meetri pikkust ja 43 meetri kõrgust liivakiviseina saab imetleda selle vastas olevast jõekäärust, ent imeline on ka vaade paljandi tipult.

Härma müüride juurde võib teha ka lühema matka: auto saab jätta **Härma alumise müüri ehk Kõlgusniidu müüri** juurde, mille käärus asub **RMK Härma lõkkekoht**. Kõlgusniidu müüri (20,5 meetrit) peetakse üheks Eesti kaunimaks liivakivipaljandiks: selle erksad värvid ja kompaktne püramiidjas kuju annavad liivakivist seinale imekspandava maalilisuse.

Kaitsealal olevas jõelõigis on kokku 14 devoni liivakivipaljandit. Suurem osa neist paikneb jõe paremal kaldal, vaid kaks on vasakkaldal. Möldri ja Savikoja vahelisel lõigul asub **RMK Make lõkkekoht**.

27. Petseri klooster. Petseri õigeusu mungaklooster on Petseri linna süda. 15. sajandil asutatud, paari erakmunga koobas-
elamust välja kasvanud klooster on kogu Petserimaa usuelu
keskus ning siia tullakse ka väga palju kaugemalt. Kloostri
õuel olevast kaevust saab püha allika vett, seega oleks hea
kaasa võtta tühi pudel.

Kloostri tähtsaim püha on 28. augustil peetav maarjapäev.

*HEA TEADA: õigeusu kirikusse või kloostrisse minnes peab
mees pea paljaks võtma, naine aga pea katma. Kloostrisse
minnes peab naisel olema põlvi kattev seelik (neid saab
kloostri väravate juurest laenata), väiksemates kirikutes
pükstele nii rangelt ei vaadata. Teenistuse ajal rahvas sei-
sab, mitte ei istu: naised vasakul, mehed paremal pool. Nii
on see ka kõikides teistes Setomaa kirikutes.*

28. **Petseri linnas** on arvukalt hooneid, mis pärinevad ajast, mil Petseri kuulus Eesti Vabariigi koosseisu (1920–1940): panga-, gümnaasiumi- ja haiglahoone, kaitseliidu maja ning Peetri kirik. 1939. aasta mais hävitas Petseris lahvatanud tulekahju väga suure osa linnast. Arhitektuuriliselt põnev on keskplatsi ääres olev eri väikepoodidest koosnev „kaubamaja“, mida nimetatakse kaubaridadeks. Palju on omäolise valikuga väikepoodi, kus müüakse näiteks komme, tekstiile või kangemat joogipoolist. Linnakeskuses on turuplats, suurem turupäev on laupäev.

Linnas asuvad **Petseri linnamuseum** ja äsja avatud **kloostri muuseum**. Tartu maantee äärde on hiljuti ehitatud palverännukeskus, kus tegutseb õigeusüsümbolikaline keskenduv pood ja väike kohvik. Setodel on Petseris oma kirik: kloostri vastas, üle väikese platsi seisab tagasihoidlik puidust **Varvara kirik**, kus tänini võib kuulda seto keelt.

29. **Irboska.** On arvatud, et Irboskast sai alguse Vene riik: legendi kohaselt saabusid 862. aastal Venemaale kolm varjaagidest venda, kellest üks – Truvor – jäi valitsema Irboskasse. Igatahes oli Irboska pikka aega Vene riigi tähtsamaid keskuseid. Praegu on Irboskas endist hiilgust meenutamas võimas linnus, mida jõudumööda taastatakse. **Irboska linnus** asub maastikuliselt väga kaunis kohas: Irboska-Mõla ürgorus, Irboska Linnajärve kõrgel kaldal. Linnajärve kaldast tungivad välja arvukad allikad, mida kutsutakse **Slaavi läteteks**.

30. **Mõla.** Irboska-Mõla ürgorus asub teinegi ajalooliselt oluline keskus, Mõla küla. **Mõla kirik ja kalmistu** paiknevad ürgoru põhjas. Kalmistule on maetud palju ümberkaudsetes külades elanud setosid – see on kalmistul ringi käies hauaplaatidelt hästi näha. Kirikupüha, mis kannab nimetust mõlapäev, on siit kandist pärit setodele siiani tähtis püha.

31. **Radaja.** Radaja (venepäraselt Sigovo) külas asub kaks muuseumi, teine teisel pool tänavat. Mõlemad **Radaja muuseumid** – üks neist Irboska muuseumi filiaal ja teine eramuuseum – koguvad ja näitavad kohalikku seto pärandit. Alates 2008. aastast peetakse 28. augustil Radaja riiklikus muuseumis nn **Radaja festivali** (vt lk 95).

Setomaal peetakse endiselt au sees kiriku- ja tsässonapühased. Pühad algavad hommikuse teenistusega kirikus, teenistusele järgneb ristikäik ümber kiriku ja seejärel minnakse kalmistule lähedaste haudadele sööma-jooma. Paljudes kohtades peetakse peale kirikupüha kirmaskit. Kirmas(k) ehk külapidu algab siis, kui ta algab, ja sinna tuleb see, kes tuleb. Lauldakse seda, mida lauldakse; kui on kohal pillimees, saab ka tantsida.

Põnevaid festivale, kontserte, etendusi, spordivõistlusi ja muid kultuuriüritusi toimub Setomaal terve aasta läbi. Setomaa muuseumid korraldavad arvukalt huvitavaid teemapäevi ja erinevaid üritusi. Selleks, et Setomaal toimuvaga kursis olla, jälgi kalendrit (visitsetomaa.ee) või Visit Setomaa Facebooki lehte. facebook.com/visitsetomaa

HEA TEADA: kirikupühad on seto kogukonna pühad. Kui on soov pühast osa saada, siis tule väikese seltskonnaga ja käitu viisakalt, diskreetselt. Ka kirmaskile on oodatud pigem väikesemad seltskonnad.

6.–7. jaanuar

TALSIPÜHAD / setode jõulud. Suuremalt tähistatakse Obinitsas (Taarka Tarõs) ja Petseris, kus pidustustel osalevad ka Eestimaa setod. Talsipühade eriliste toimingute seas on kristoslaavitamine: lapsed, eriti poisid, käivad peredest peredesse omavalmistatud kuplisse süüdatud põlevate küünaldega kuulutama Kristuse sündi.

Veebruar / märts (liikuv püha)

MAASENITSA / nädal enne suure paastu algust. Lastakse liugu ja lõbutsetakse, tähistatakse suuremalt Obinitsas ja Värskas, samuti Irboskas.

Aprill / mai (liikuv püha)

ÜLESTÕUSMISPÜHAD / Setomaa kõige suurem püha – tähtsam kui jõulud või jaanipäev – ning seda tähistatakse kõikjal Setomaal. Mitmes külas (näiteks Obinitsas) tullakse ülestõusmispühade puhul kokku munaloomka juurde. Munaloomka on munaveeretamise mängu plats. Vanasti oli munaveeretamine meeste mäng, kuid tänapäeval võivad kõik mängu tulla. Ettevaatust, tegu on hasarti tekitava mänguga!

6. mai

JÜRIPÄIV / Värskas kiriku püha.

Mai

SETO PITSI PÄEVAD / Väraska talumuseum. Seto värvilise pitsi heegeldamine on väga ajamahukas ja omanäoline käsitööliik, kus kasutatakse selgelt setopäraseid värvikombinatsioone (punane ja valge, millele lisanduvad erksad värvid, nagu roheline ja lilla, kollane, oranž vms). Seto pitsi päevade mõte on seto pitsi heegeldamise traditsiooni elus hoida ning näidata, et pitsiga saab kaunistada kõike! Igal aastal toimub temaatiline võistlus ning võistlusel osalevaid töid saavad maikuus kõik muuseumikülalised vaadata ja ka ise hinnata.

+372 505 4673, setomuuseum.ee, kogo.seto.ee

Juuni keskpaik

SÕIRAPÄEV / Saatse muuseum. Saatse nulka on rahvas nimetanud kohupiimanulgaks. Sõirapäeval toimub sõirakeetmise õpituba ja selgitatakse välja parim sõirameister. Toimuvad kontserdid ja õpitoad.

+372 5342 1428, setomuuseum.ee

Juuni lõpp

SETO FOLK / Väraska laululava. Festivalil saavad kokku muusika ja matkamine. Seto Folki armastavad eriti lastega pered, sest see on just parajat mõõtu ja mitmekesisist programmi pakkuv üritus. setofolk.ee

Juuni / juuli

SETO LEELOPÄEV / Värskä. Setode laulupidu toimub iga kolme aasta järel. See on päev, mil kõlab ainult seto laul ehk leelo. Kokku tulevad seto koorid kogu Eestist ning see on suurepärane võimalus näha rahvarõivais inimesi nende loomulikus keskkonnas.

7. juuli

VANA JAANIPÄIV / Miikse kirikupüha, Treski tsässonapüha. Jaanituld tehakse mõlemas kohas 6. juulil.

12. juuli

PIITREPÄIV / Uusvada külapüha (peetripäev). Toimub külapidu ehk kirmask.

Juuli viimane reede

PÄÄTNITSAPÄIV / Saatse kirikupüha.

Augusti esimene laupäev

SETO KUNINGRIIGIPÄEV / See on setode kõige tähtsam kokkusaamine. Esimest korda kuulutati Seto kuningriik välja 1994. aastal Obinitsas ja edaspidi on traditsioon jätkunud, igal suvel on suur kuningriigipäev külakorda kusagil Setomaa nurgas.

Kuningriigipäeval peetakse mitmesuguseid võistlusi, et selgitada välja Setomaa parimad meistrid: sõnolised (eeslauljad), rammumehed, käsitöölised, pillimehed. Kõige populaarsem on toidu- ja joogimeistrite väljaselgitamine: mõõduka tasu eest saavad külalised maitsta võistlusele toodud leiba, sõira, pirukaid, õlut, veini ja hansat. Päeva kõige vaatamängulisem osa on sõjaväeparaad: üksteise järel marsivad pataljonid, kuhu kuuluvad kostümeeritud seltskonnad hangude, kõblaste, kulpide ja muu vahva relvastusega.

Nagu igas õiges kuningriigis on ka setodel oma kuningas: seto eepose nimikangelane Peko. Legendi järgi puhkab Peko Petseri liivakoopas ega saa ise kuningriiki valitseda. Seetõttu valitseb tema nimel setosid rahva valitud esindaja – **Setomaa ülembsootska**. Kuningriigipäeva keskne sündmus ongi ülembsootska valimine: kandidaadid tõusevad pakkudele ja rahvas seab end meelepärase kandidaadi ette ritta. Kelle ees on rohkem rahvast, see ongi uus valitseja kuni järgmise aasta kuningriigipäevani. Lihtne! Setode meelest on tegu maailma kõige demokraatlikumate valimistega. *setomaa.ee*

Augusti 2. või 3. nädalavahetus

SETO KÜLÄVÜÜ KOSTIPÄIV / Setomaa kohvikute päev. See päev on suurepärase võimaluse piiluda seto taluõuedesse ja näha, kuidas seal kõrgete väravate taga tegelikult elatakse. Perenaised on valmistanud oma parimaid roogi, kõige hõrgumaid kooke, soojemaid suppe, paksemaid pirukaid. Sel päeval saad tunda tõelisi Seto maitseid ja neidki, mis on kombineeritud moodsaga. Aga kõige alus on kohalik tooraine: võid kindel olla, et aiast, põllult, metsast ja järvest on kokku kogutud see kõige värskem ja parem kraam. visitsetomaa.ee

19. august

PAASAPÄIV / Obinitsa kirikupüha, millele 20. augustil järgneb Lepa kirmas.

Augusti viimane laupäev

LÜÜBNITSA SIBULA- JA KALALAAT / Laat kasvas välja vajadusest kohalikkude toodangut laiemalt turustada. Peamine laadakaup on ikka vana hea Peipsi sibul: osta kilokaupa või kaunite vanikutena. Saada on ka küüslauku ja kala ning muid laadatooteid: pirukaid, jooke, tööstuskaupu. Muidugi kõlab pill ja laul nagu ühele õigele laadale kohane.

28. august

MAAR'APÄIV / Petseri kloostri tähtsaim püha. Püha eelõhtul kaetakse kloostri õuel värvatest peakirikuni laskuv tee – nn verete – lilledega. Peale maarjapäeva teenistust toimub ümber kloostri võimas ristikäik.

28. august

RADAJA FESTIVAL / Radaja küla Venemaal. Festival kannab nime „Setomaa. Perridõ kokkotulök“. Rahvast tuleb Tallinnast, Tartust, Petserist ja Seto küladest üle Eesti ja Petseri rajooni ning üheks päevaks saab ajalooline Seto küla jälle setosid täis.

28. oktoober

LINDORA LAAT / Lindoras on sel päeval laata peetud vähemalt sada aastat, tõenäoliselt kauemgi. Tegu on ühe ehedaima laadaga kogu Eestimaaal. Lindora teeristis ja metsa all kaubeldakse nii toidu kui ka käsitööga, samuti eluskaubaga: pörsaste, lammaste, kasside, koerte, kanade ja hanedega.

VALGÕ SUULLIIM	2.30
VERREV SUULLIIM	2.00
SAVVUTÕT LIHA LEEVÄGA	1.00
SÕIR 50g	
PESSET TSIALIHA	5.50
PESSET TSIALIHA TUTUGA	6.00
SAVVUTÕT LIHA MUNAGA	6.00
SAVVUTÕT LIHA SIBULIDIGA	5.50
HEERINGE HÄMMÄTUS	4.00
PRAADIT LEIB MUNAGA	2.00
KAMA ROSINIDIGA	1.50
KAMA UBINIDIGA	1.50
PLIIN MIIGA	2.00
PLIIN SAHVTIGA	2.00
PLIIN KONDENSPIMMÄGA	2.00

TÄÄMBÄNE SÜÜK

LIHAPALLI SUPP	3.50
PRAADIT KALA	4.80
MASSA-LIHA HÄMMÄTUS	4.00
KIISLA	1.50
KOHOPIIMÄ-KAMA VATT	2.00

KUS SÜÜA?

Söögikohad on järjestatud piki Seto Külävüü marsruuti.

Inara Vanavalgõ kohvitarõ / Mikitamäe. Kohviku perenaine on tuntud pelmeeni- ja sõirameister. Vanavalgõ kohvitarõ on hubane, vastuvõtt külalislahke, mekkida saab traditsioonilisi Seto roogi. Avatud ettetellimisel. +372 516 8422

Lahe kohvik / Väraska sanatoorium. Öhtupoolsel ajal avatud kohvik, paar korda nädalas toimuvad tantsuõhtud. Kerge soe toit. Ettetellimisel külmlaud. +372 5598 0989, spavarska.ee

Näki kohvik / Väraska veekeskus. Kerge ja kiire näljakustutus veekeskuse lahtiolekuaegadel. +372 5598 0989, spavarska.ee

Tsäimaja / Väraska talumuuseum. Rikkalik menüü alates tõelistest Seto toitudest kuni koduste praadideni. Menüü on seto keeles – hea võimalus veidi keelega tutvuda. Avatud iga päev, talveperioodil suletud esmaspäeval ja pühapäeval. +372 505 4673, setomuuseum.ee/tsaimaja

Toomemäe talu kodurestoran Maagõkõnõ / Saabolda. Kodukohvik, kus pakutakse tippkvaliteediga Seto ja muud toitu. Kohviku perenaine on Seto kuningriigi mitmekordne pirukameister. Valikus on ka põnevad kodutehtud märjukesed, näiteks kuusevõrse- ja rabarberivein. Ettetellimisel. +372 5341 8777

Piisa külustuskeskuse kohvik / Kerge ja kiire näljakustutus külustuskeskuse lahtiolekuagadel. Avatud suveperioodil.

Iti Leeväküük / Obinita (külakeskuse hoone). Sarmikas perenaine on suurepärane pagar, tema käe all valmivad hõrgud leivad ja saiad, ent ka mõnusalt kodused soojad toidud. Suviti avatud nädalavahetuseti, muul ajal ettetellimisel. +372 5455 1080

Taarka Tarõ / Obinita. Vanasse talumajja rajatud õdus pererestoran, kus pakutakse Seto toite, mille retsepte on põlvest põlve edasi antud. Siit saab sõira, taari, piirakut ja ehtsaid Seto suppe-ahjuroogi, samuti teisi soome-ugri rahvaste roogi. Pererahvas pakub toidu kõrvale kultuurikümblust. +372 5620 3374, taarkatare.com

Vastseliina linnuse kõrts / Linnuse köök pakub keskajast inspireeritud toitu, rõhku pannakse värskusele ja kohalikule toorainele. Suvel avatud kl 10–18, muul ajal ettetellimisel. +372 509 6301, vastseliinalinnus.eu/pidusook

Piiri kohvik / Luhamaa piiripunkt. Soe toit, värsked võileivad, saiakesed, koogid. +372 5308 4833, piirikohvik.ee

Majutuskohad on järjestatud piki Seto Külävüü marsruuti.

Eve puhketalu / Võõpsu. Võhandu jõe kaldal olev majutuskoht. Pakutakse rohkesti veespordi ja kalastusega ning teisi jõega seonduvaid tegevusi. *Kämpingud, telkla, saun.*

+372 5665 1353, evepuhketalu.ee

RMK Mäe loodusmaja / Mikitamäe. Lihtne ööbimispaik, sobib hästi loodushuvilistele. *Telkla, suitsusaun, saun, supluskoht.*
loodusegakoos.ee

Rõsna puhkekeskus / Pihkva järve rannikul asuv puhkekeskus. *Kämpingud, telkla, suitsusaun, saun, supluskoht.*

+372 501 7089, rosnapuhkekeskus.weebly.com

Sadama puhkeala / Rõsna. Kämpingud järve kaldal. Avatud ainult suveperioodil (mai–september). *Telkla, supluskoht.*

+372 506 3301, sadamapuhkus.ee

Väraska külalistemaja / Lihtne majutuspaik Värskas Õrsava järve lähedal. +372 523 9697

Hirvemäe puhkekeskus / Värskla. Värskla lahe ääres paiknev majutuskoht. Eripäraks on valdavalt venekeelne teenindus. *Kämpingud, telkla, saun, hommikusöök, minigolf, supluskoht.*

+372 797 6105, hirmemae.ee

Värskla sanatooriumi hotell ja veekeskuse hotell / *Saun, supluskoht.* +372 799 3091, spavarska.ee

Järve puhketalu / Võporsova. Värskla lahe kaldal olevas majutuskohas on üks suur tuba. *Saun, supluskoht.*

+372 527 6497, jarvepuhketalu.ee

Helena puhkemaja / Kostkova. Väikeses puhkemajas on ka aidas ja lakas magamise võimalus.

+372 509 7865, helenapuhkemaja.blogspot.com.ee

Koidu Kodu / Lobotka. Hubane kodumajutus Õrsava järve lähedal. +372 5341 2864

RMK Luige metsamaja ja Värskla metsamajad I ja II / Õrsava. *Telkla.* www.loodusegakoos.ee

Peko puhkemaja / Õrsava. Värskla orienteerumisklubi Peko puhkemaja asub keset parimaid orienteerumismetsi. Sobib hästi neile, kes ei pelga kambakesi ühes toas olla. *Saun.*

+372 525 6695, peko.ee/klubimaja

Nedsaja metsamaja / Nedsaja. Spetsiaalselt külalismajaks renoveeritud elektrita talumaja. +372 5346 3610

Hundi talu / Kolodavitsa. Koidula jaama lähedal, palkmaja. Saun. +372 5664 9957

Päikseranna puhkemaja / Kõvera. Värskas ja Obinitsa vahel olev mõnus majutuskoht Kõverjärve ääres. Saun, telkla, supluskoht. +372 506 1141

Obinitsa puhkemaja / Lihtne majutus eri suurusega tubades, sobib laagrite pidamiseks. Saun, telkla, peosaal. +372 5196 3637, obinitsapuhkemaja.eu

Jõeveere puhkeküla / Lindora. Majutus aidas. Talus on põnev seto materiaalse pärandi kogu (eramuuseum). Telkla, suitsusaun. +372 528 0952, joeveerepuhkekula.weebly.com

Tabina puhkemaja / Tabina järve kaldal olev majutuskoht. Paadisõidu võimalus järvel. Saun, supluskoht. +372 509 0143, tabina.ee

Piusa ürgoru puhkekeskus / Härma. Piusa jõe kaldal asuv suurem majutuskeskus. Võimalus korraldada suuremaid üritusi, sh seminare. Suvisel ajal forellipüük. Kämpingud, telkla, suitsusaun, Soome saun, peosaal. +372 528 9134, puhkemaja.ee

Kirsi Talu / Meremäe. Seto tallu rajatud kodumajutus, ööbimine külalistoas või aidas. Saun, tellimisel toitlustus. +372 514 0506, kirsitalo.com

Setomaa Turismitalo / Kalatsova. Meremäe mäe jalamil asuv suurem majutuskeskus. Võimalus korraldada suuremaid üritusi, sh seminare. Telkla, suitsusaun, Soome saun, peosaal, supluskoht. +372 516 1941, setotalu.ee

Toidupoed asuvad Mikitamäel, Värskas, Saatses ja Obinitas; lähipiirkonna kauplused Räpinas, Oraval ja Vastseliinas.

Apteek on Värskas, lähipiirkonna apteegid Räpinas ja Vastseliinas.

Pangaautomaat (Swedbank) asub Värskas kultuurimajas, samuti saab raha välja võtta A&O (Coopi) kauplustes.

Tankla on Värskas, lähipiirkonna tanklad Räpinas ja Vastseliinas.

Postipunktid asuvad Värskas kultuurimaja 1. korrusel (turismi-infopunktis) ning Obinita ja Mikitamäe poes.

Rongiliiklus: Tartu–Koidula liin, suviti pikendatakse liini Piusani. elron.ee

Turismiinfo: Setomaa turismiinfo veebis: www.visitsetomaa.ee
Turismiinfo ja -punkt Värskas kultuurimajas:
Pikk 12, Värskas, +372 796 4782

Turismiinfopunktid on ka Obinita muuseumis ja Piusa koobaste külastuskeskuses.

TERVITUS- JA VIISAKUSFRAASID

Tereh! – Tere!

Hummogust! – Tere hommikust!

Õdagust! – Tere õhtust!

Hüvvä üüd! – Head ööd!

Hüvvä aigu! – Nägemiseni!

Aitjumma! Tennä! – Aitäh! Tänan! Ait'umma!

Olõ' hüä! – Palun!

Anna' andist! Pallõ andist! – Vabandust!

Minnu kutstas ... – Minu nimi on ...

Ma olõ mõtsik/seto – Ma olen eestlane/seto

Ma kõnõlõ kiräkiilt/seto kiilt – Ma räägin eesti/seto keelt

Kuis lätt? – Kuidas läheb?

Höste lätt – Mul läheb hästi

SÖÖMINE JA JOOMINE

hummogusüük – hommikusöök

õdagusüük – õhtusöök

Jakku leeväle! – Head isu!

tsäi – tee

taar – kali

pannkuuk, pliin – pannkook

püirak – pirukas

sahvt – moos

ruug – supp
suulliim – külmsupp
hämmätüs – kaste
upin – õun
sitiga' või sitka' – sõstrad
kardohka' – kartulid
põrkna' – porgandid
kurslak – küüslauk
ritk – rõigas
kikkasiin – kukeseen
porovik – puravik
kelt, keldokala – kuivatatud kala (särg)
latik – latikas
sudak – koha
rüäleib – rukkileib
vatsk – karask, kakuke
suul – sool
tsukru – suhkur
luits – lusikas
väits – nuga

MUUD OLULISED SÕNAD

1...10: *üts, kats, kol', nelli, viis, kuus,*
säidse, katõsa, ütesä, kümme

Nädalapäevad: *iispäiv, tõõsõpäiv, kolmapäiv või*
kesknätäl, nelapäiv, riide, puulpüha, pühapäiv

INIMENE JA LOODUS

ker(i)k – kirik
mastõr, mastõra – klooster
kirmas, kirmask – kirikupühaga seotud külapidu
pido, praasnik – pidu
hamõh – särk
puut – pood
tarõ – maja, ka tuba
moro – õu
sann – saun
liin – linn
massin – auto
laiv – laev
pini – koer
susi – hunt
tsirk – lind
petäi – mänd
kõiv – kask
lämmi – soe
nilbõ – libe
päiv – päike

KASUTATUD FOTOD:

Toomas Tuul

Kersti Virro

Harri A. Sundell

Ahto Raudoja

Ivo Kruusamägi

Evelin Urm

Gabriela Liivamägi

Vaido Otsar

Silver Tõnisson